

Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki

Abdulkadir Yıldız

Tartışma Soruları

- Ahlak kurallarının sosyal düzenin sağlanmasındaki fonksiyonu nedir?
- Hukuk ve ahlak kuralları hangi açılardan farklılaşmaktadır?
- Hukuk, ahlaki ne ölçüde temel almaktadır?
- Ahlakla çelişen hukuk normunun geçerliliği tartışılabilir mi?
- Hukukun ahlakiliği ile adalet arasında nasıl bir ilişki vardır?

Giriş

İnsan, akıl nimeti ile çevresindeki tüm varlıklardan farklı ve üstün bir yaratılışa sahiptir. Akıl nimeti insana, kargaşa ve anarşi ortamında yaşayamayacağı; canının, malının, ırzının, dininin ve aklının yani en temel haklarının korunabileceği bir düzeni tesis etmek zorunluluğunu idrak ettirmiştir. Bu düzen ise sosyal hayata ilişkin normların bütünü tarafından sağlanmaktadır. İşte hukuk ve ahlak bireyin davranışlarına yönelik ve toplumun barış, güven ve esenlik içerisinde bir arada yaşamasını sağlamak üzere kurallar içerir.

Sosyal ahlak kuralları çoğunlukla, hukuk kuralları olarak kanunlarda düzenlenmektedir. Medeni kanunlarda, ticaret kanunlarında, ceza kanunlarında belirlenen birçok kural ahlaktan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, ahlakın doğrudan hukuk kuralı olarak düzenlenmesi veya hukukun ahlaka atıf yapması sık karşılaşılan bir durumdur. Ahlakın doğrudan hukuk normu olarak düzenlenmesi, ahlaki bir emrin veya yasağın kanunlaştırılması suretiyle olur. Hukukun ahlaka atıf yapması ise kanunun somut bir durumda boşluk içermediği durumunda söz konusu olabilir.

Buna karşılık, hukuk ve ahlak bütünüyle ortak düzenleme alanını içermez. Hukukun ahlakla ilgisi olmayan hatta ahlakla çatışabilecek potansiyele sahip olan kurallarından da bahsedilebilir. Hukuk ve ahlak arasındaki bu çatışma kimi durumda hukuk kuralının sosyal ahlakın değişmesine yol açması şeklinde sonuçlanabilir. Bundan daha büyük bir ihtimal ise genel ve baskın bir ahlak kuralıyla çatışan hukuk normunun ahlak doğrultusunda ilgası veya değiştirilmesidir.

Hukuk ve ahlak birbiriyle yakından ilişkili olmasının yanında, farklarının ortaya konulması yönüyle de tartışılmaktadır. Bu bakımdan, özellikle *pozitif hukukçular* hukuk ve ahlak arasında net bir ayırım yapmakta ve hukuk kurallarını ahlak kurallarından ayıran temel ölçütleri ortaya koymaktadırlar. Buna karşılık, *tabii hukukçular* hukuk ve ahlak arasında önemli bir bağ tesis etmektedirler. Fakat her hâlükârda, sosyal düzen kurallarını birbirinden ayıran farkların yanında, bunların temel ortak noktaları bulunmaktadır. Bahsedilecek farklar kapsamında hukuk ve ahlak arasında bir ayırım yapmak mümkün olmasına rağmen hukuk ve ahlak ilişkisi inkâr edilemez bir kapsamdadır. Bu da hukukun tesisinde adalete yönelmenin gerekliliğidir ki bundan hukukun ahlaki karakteri olarak bahsedilebilir (Yıldırım, 2015, s. 250).

Bu yazıda ilk olarak, hukukun ve ahlakın normatifiği ve sosyal düzen kuralları öngörmelerinden bahsedilmektedir. İkinci olarak, hukuku ve ahlakı birbirinden ayıran özellikler belirlenmektedir. Üçüncü ve son olarak, hukuk ve ahlak ilişkisi çeşitli açılardan incelenmektedir.

Sosyal Düzen Aracı Olarak Hukuk ve Ahlak Kuralı

Normatif Değeri Bakımından Hukuk ve Ahlak

Toplum bir karmaşa, belirsizlik ve anarşi ortamında var olamaz veya varlığını sürdüremez. Toplumu bir arada tutan kurallar vardır. Hukuk ve ahlak bir sosyal olgu olarak toplumun doğal sonucudur (Öktem ve Türkbağ, 1999, s. 233). Toplum olmak, doğal olarak bir kurallar sistemi içerisinde yaşamayı gerektirmektedir. Bu bakımdan, hukuk kuralı da ahlak kuralı da bir norm ortaya koyar. Norm, bir emrin veya yasaklamanın yani kuralın ortaya konmasıdır (Gözler, 2014, s. 58; Kılıoğlu, 1988, s. 313). Aslında, sosyal hayatı düzenleyen tüm davranış kuralları yani din, görgü, örf ve âdet kuralları, ahlak ve hukuk kuralları bir normu ortaya koymaları yönüyle ortak özellik gösterirler. Sosyal düzen kurallarına ilişkin bir diğer ortak özellik ise bunların nihai amacı bakımından belirtilebilir. Bu da insanın mutluluğa ulaşmasını sağlamaktır (Münif Paşa, 2016, s. 230; Yayla, 2011, s. 82). Dolayısıyla hukuk adaleti sağlamak suretiyle ahlak ise iyi olanın tercihini ortaya koymak yoluyla insanın mutluluğa ulaşmasını hedefler.

Hukuk adaleti sağlamak suretiyle ahlak ise iyi olanın tercihini ortaya koymak yoluyla insanın mutluluğa ulaşmasını hedefler.

Anayasa, kanun, tüzük ve yönetmelik gibi devletin yazılı olan ve örf ve âdet hukuku ile de yazısız olan hukukunun bütünü, devletin şekli anlamdaki hukukunu oluşturur.

Hukuk kuralı sosyal hayatı düzenleyen bir emir, yasak veya izin içeren kurallar bütünüdür (Gözler, 2014, s. 25). Hukuk, emir ve yasaklamayı sırf bunu yapmış olmak veya bireyin özgürlüğünü sınırlamak için değil; adaleti sağlamaya yönelik olarak özgürlük ve sınırlama alanını ortaya koyar. Dolayısıyla hukuksal davranış, haklı ile haksız arasındaki ayrımı yani adalete ulaşmayı esas alır (Işıқтаç, 2000, s. 3). Hukukun, yalnızca normu ortaya koyup, bu norma uyulmasını sağlamaktan ibaret görülmesi ahlakilik bağlamında tartışılabilir. Bu bakımdan hukuk, bir normu ortaya koyarken bunun toplum içerisindeki karşılığına bakarak ve adaleti sağlamak amaçlarına yönelmelidir. Aksi takdirde, hukuka uygun davranmak noktasındaki genel kanı yani hukuku ihlal etmemenin ahlaki bir yükümlülük olduğu inancı sarsılabilir. Bu inancın sarsılması ise hukuka aykırı davranılmasına ve suç oranlarında artışa sebep olur.

Anayasa, kanun, tüzük ve yönetmelik gibi devletin yazılı olan ve örf ve âdet hukuku ile de yazısız olan hukukunun bütünü, devletin *şekli anlamdaki hukukunu* oluşturur. Buna göre pozitif hukuk bağlamında hukukun kaynağı, bizatihi hukukun kendisidir. Dolayısıyla hukuk kuralı ilgili mevzuata bakılarak tespit edilir (Gözler, 2014, s. 150).

Pozitif hukuk bağlamında, hukuk düzeni içerisinde her norm geçerliliğini bir üst normdan almaktadır. Peki, geçerliliğini bir üst normdan alan normlar içerisinde en üst normu ve buna bağlı olarak mevzuatın bütünü kim ortaya koymaktadır? Klasik pozitivizm anlayışı içerisinde Austin hukukun, egemenin iradesi olduğunu ve egemenin herkesin itaat ettiği kişi olduğunu belirtmiştir (Gözler, 2014, s. 208). Pozitif hukuk çerçevesinde hukukun geçerliliği, yetkili mercinin hiyerarşik düzende kuralları tesis etmesinden ibarettir (Akı, 2015, s. 3; Türkbağ, 2011, s. 75). Bu anlayış hukuku, yürürlükteki metinlerin incelenmesine ve kanunların şerhine indirilmesi yönüyle eleştirilebilir. Zira hukukun bundan daha geniş bir mahiyetinden bahsedil-

Nitekim tabii veya doğal hukuk öğretisi hukukun pozitif yani mevzu hukukun yanında bir de ideal hukuku içerdiğini belirtmektedir. Buna göre hukuk adaleti sağladığı ölçüde hukuktur. Hukuka güven ve hukuka uygunluk, hukukun içerik olarak adil olması şartına bağlıdır.

melidir (Çağıl, 1984, s. 81; Kılıoğlu, 1988, s. 252). Bu da ancak yüksek ahlaki değerleri taşıyan bir normun hukuk olabileceğidir (Yıldırım, 2015, s. 250). Nitekim *tabii veya doğal hukuk* öğretisi hukukun pozitif yani mevzu hukukun yanında bir de ideal hukuku içerdiğini belirtmektedir. Buna göre hukuk adaleti sağladığı ölçüde hukuktur. Hukuka güven ve hukuka uygunluk, hukukun içerik olarak adil olması şartına bağlıdır. Böylelikle pozitif hukukun "Kanun hukuktur ve o da adildir" görüşünün yerini tabii hukukta "Kanun adilse hukuktur" görüşü almaktadır (Gözler, 2014, s. 387). Bu-

rada tabii hukuk ve ahlakın kesiştiği görülmektedir. Zira iyi kavramı içerisinde değerlendirilebilecek olan adalet, tabii hukukta yani olması gereken hukukta temel bir konumda bulunmaktadır.

Aslında iyi ve adil birbirine mündemiç kavramlardır (Kılıoğlu, 1988, s. 321). Adalet en büyük iyilik, zulüm ise en büyük kötülük olarak görülebilir. Adalet hakkın teslimi, zulüm ise hakkın teslim edilmemesidir. Bu noktada şu tespitleri yapmak gerekiyor: Birincisi, kanun genel olarak adil bulunuyorsa pozitif hukuk tabii hukukun adalet idesini gerçekleştirmiştir denebilir. Münif Paşa, kanunun yapılması ve değişen şartlar doğrultusunda değiştirilmesi süreçlerinin tamamında tabii hukukun adalet idesi çerçevesindeki arayışın gerçekleşmesi ölçüsünde kanunların yeterli olacağını belirtmektedir (2016, s. 206-207). Bahsedilen durum pozitif hukuk, tabii hukuk ve ahlakın ortak noktada buluşmasıdır. Bu ortak nokta ise kanunun adil olmasıdır. İkincisi, tabii hukukun olması gereken hukuk olduğunu belirttik. Ama bu olması gereken, ideal ve adil hukuku ve bunun içeriğini kim belirleyecektir? Kanunun adil olduğunun tespiti ne ölçüde mümkün olabilir? Bu bakımdan, pozitif hukuktaki, kanunun yani *olanın* adil olduğu varsayımının belirginleşmekte olduğu söylenebilir. Yani, tabii hukuktaki olması gerekene yönelik tez, pozitif hukukçular lehine zayıflamış görülebilir. Fakat bu yöndeki tespit, hukuku yalnızca kanuna indirgemesi yönüyle eleştiriye açıktır. Zira insanın tekâmülü gibi hukukun da sosyal şartların değişimi doğrultusunda bir gelişme göstermesi gerekir (Çağıl, 1947, s. 267; Münif Paşa, 2016, s. 207). Bu gelişme ise ancak daha iyinin yani adaletli olanın arayışı sürecidir. Bu bakımdan, adaletin göreceli bir kavram olarak belirtilip hukukun dışına itilmesi, pozitif hukuka ilişkin eleştirilecek bir boyut olarak değerlendirilebilir (Yıldırım, 2015, s. 256). Zira adaleti aramayan, adalete yönelmeyen hukukun ahlaki temeli ortadan kalkmış demektir.

Zira adaleti aramayan, adalete yönelmeyen hukukun ahlaki temeli ortadan kalkmış demektir.

Normatif Temeli Bakımından Hukuk ve Ahlak

Hukukun maddi kaynağı denildiğinde, hukuk kuralının temeline ilişkin görüşler anlaşılır. Buna göre hukuk, bilinçli bir iradenin ürünü olup olmaması yönüyle ayrılabilir (Gözler, 2014, s. 206). Pozitif hukuk, hukuku kanunlardan ibaret olarak ortaya koyar. Pozitif hukuk bağlamında kanunilik, hukukilik anlamına gelmektedir (Ünsal, 2010, s. 19). Hukukun bilinçli bir iradenin ürünü olduğunu varsayan görüşlerden bir diğeri hukukun kaynağı olarak dini görmektedir. Buna göre hukukun ilahî bir temeli vardır. Başka bir deyişle hukuk ilahî buyruklardan başka bir şey değildir (Ünsal, 2010, s. 6). Sosyolojik hukuk kuramı ise hukukun bilinçli bir iradenin ürünü olmadığını savunur. Buna göre hukuk, devletten önce var olan sosyal düzen kurallarının devlet tarafından

Dolayısıyla göreceli olduğunu belirterek hakkaniyeti, adaleti, iyiyi ve ahlaki olanı hukuktan ayırmak insan doğasının zıddını gerçekleştirmek ve hukukun amacını saptırmak anlamına gelebilir.

tespit edilmesinden ibarettir (Gözler, 2014, s. 219). Dolayısıyla sosyolojik hukuk kuramına göre ahlak, devletten ve hukuktan önce vardır. Devlet, aslında var olan hukuk kuralları (bu ahlaktan kaynaklanabilir) tespit etmekten başka bir şey yapmamaktadır. Bu kurama göre örneğin kölelik, sosyal şartların bir gereği ve ayrılmaz bir parçası olarak görülebilir. Bu durumda, köleliğin hukuki bir kurum olarak karşımıza çıkması gerekir. Nitekim Farabi, köleliği insan tabiatının bir gereği olarak görmüş ve egemenin köleleştirilmesi ile köleleştirilenin efendisinin hayrına çalışmasının tam anlamıyla adalet olduğunu belirtmiştir (Farabi, 2017, s. 138). Bu durumu ise insan hakları ve özellikle tabii hukuk bağlamında temellendirmek güçtür. Zira köleliğin ahlakilik boyutuna ilişkin sorgulama, doğal olarak, bunun hukuki bir kurum olarak belirlenmesini de dışlamaktadır. Nitekim köleliğin yasaklanması süreci, insanların eşit doğduğu ve eşit olduğu ahlaki ilkesinin hukukileşmesinden başka bir şey değildir.

Münif Paşa, hukuku makul yani sağduyuya sahip insanların üzerinde mutabık olduğu kurallar olarak belirtmektedir (2016, s. 199). Bu kurallar “tabii kanunlar” olarak nitelenebilir. Zira insan, pozitif bir norm bulunmaksızın, akıl melekesi ile kendiliğinden, bir şeyin doğru veya yanlış, hak veya haksızlık, güzel veya çirkin, iyi veya kötü olduğunu belli ölçüde ayırabilir (Münif Paşa, 2016, s. 211). Bu belirleme, Anayasa Mahkemesinin aşağıda belirtilecek olan, ahlaki bir dönemdeki sağduyulu insanların üzerinde uzlaştığı kurallar olarak nitelmesiyle benzerdir (anayasa.gov.tr, 2017b). Dolayısıyla göreceli olduğunu belirterek hakkaniyeti, adaleti, iyiyi ve ahlaki olanı hukuktan ayırmak insan doğasının zıddını gerçekleştirmek ve hukukun amacını saptırmak anlamına gelebilir. Şu hâlde hukukun kaynağı, insanın varoluşuyla doğrudan ilişkilendirilmektedir. İnsanın varoluşuna ilişkin bu ilişkilendirme, hukuku insan tabiatının bir gereği olarak görmek anlamına gelir. Bu yaklaşım, hukukun doğal olarak asgari düzeyde de olsa ahlakilik boyutunun olduğu yönündedir. Bu ise büyük ölçüde tabii hukuka ilişkin bir durumdur. Gerçi tabii hukuk öğretisinin yaklaşımı İlk Çağ’da insan tabiatı iken; Orta Çağ’da din ve Yeni Çağ’da akıl olarak ortaya konmuştur (Çağıl, 1984, s. 81; Gözler, 2014, s. 214). Fakat tabii hukukta hukuk her hâlükârda insanın tekâmülünün sonucu olarak açıklanmıştır. Kaldı ki, insanın varoluşu din ve akıldan ayrılmaz bir bütünlük içermektedir.

Ahlak, uzun bir süreç sonrasında oluşmuş, uyulmasının zorunlu olduğu yönünde genel bir kabulü içeren kurallar bütünüdür

Ahlak, uzun bir süreç sonrasında oluşmuş, uyulmasının zorunlu olduğu yönünde genel bir kabulü içeren kurallar bütünüdür (Bozkurt, 2006, s. 7). Diğer bir tanımında ahlak, bir dönemde bir grup insan tarafından birbirleriyle ilişkilerini düzenleyecek şekilde oluşturulmuş kural ve ilkelerin bütünü olarak tanımlanmaktadır (Kıllıoğlu, 1988,

s. 135). Ahlak kuralı da yine bireyin kendisine karşı ve topluma karşı belirli şekilde davranmasını ortaya koyan kurallardır. Ahlak kuralı kişinin doğrudan kendi vicdanına ilişkin olabileceği gibi kişinin diğer insanlara karşı davranışını da düzenleyebilir (Bozkurt, 2006, s. 7; Gözler, 2014, s. 39). Ahlak kuralı, genel anlamda, insanın içini temiz tutmakta olduğu gibi iç âleme yönelik bir kural getirirken ahlakın, aynı zamanda dışa yansıyan bir boyutu da bulunmaktadır (Kılıoğlu, 1988, s. 137). Örneğin bahsedilen insanın içini temiz tutması gereği, hem insanın kendisine karşı ahlaki bir yükümlülüğün ifası olmak bakımından hem de diğer insanları incitici hareketlere yönelmesini engellemek bakımından işlevlere sahiptir. Esasında tüm sosyal düzen kuralları nihai olarak insanların barış ve mutluluk içerisinde yaşamalarına yöneliktir.

Ahlakın bir hukuk kuralı olarak benimsenmesi durumunda, burada bahsedilen kişisel ahlak değil, objektif anlamdaki ahlaktır (Yıldırım, 2015, s. 107). Ahlak kuralı tek başına normatif bir değere sahiptir. Ahlakın normatifliği, buna ayrıca hukukilik sağlanması suretiyle de olabilir. Ahlak kuralının hukukleşmesi, sosyal işleyişte salt maddi değerlerin değil; manevi değerlerin de esas alınması gereğini ortaya koymaktadır (Bulut, 2000, s. 33). Bu bağlamda, Anayasa Mahkemesi ahlakı, "(Genel ahlak) deyimi, belli bir zamanda bir toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiş bulunan ahlak kurallarıyla ilgili hareketleri gösteren ve kolayca anlaşılan bir anlam taşımaktadır." şeklinde tanımlamaktadır (anayasa.gov.tr, 2017a). Bulut (2000, s. 33), bu karardan yola çıkarak Anayasa Mahkemesinin ahlakın üç temel unsurunu ortaya koyduğunu belirtmektedir: Birincisi, ahlak bir normdur. Ahlak, bir norm olarak toplumca uyulması gerekli kurallar olarak anlaşılmaktadır. İkincisi, zamansal ölçüttür. Ahlak belirli bir dönemde geçerlidir. Ahlakın belirli dönemdeki geçerliliği, uzun bir zaman aralığını kapsayacağı gibi kısa bir zaman aralığında da söz konusu olabilir. Önemli olan ahlak kuralına uyulması noktasındaki genel kanaattir. Dolayısıyla ahlak kuralı, örf ve âdet kuralı gibi kadim olmak zorunda değildir fakat diğer tüm sosyal düzen kuralları ve hukuk kuralı gibi uyulmasının zorunlu olduğu yönünde bir kanaat vardır. Bunu ahlak kuralının manevi unsuru olarak da niteleyebiliriz. Üçüncü temel unsur ise toplumun geneli tarafından benimsenmesi gerekliliğidir. Görüleceği üzere hukukta temel alınan ahlak, kişisel ahlak anlayışı değil; objektif ahlaktır. Tabii, subjektif ahlak, kişinin kendi vicdanına sorumluluğu bağlamında esas alınabilir ve fakat bu, ahlakın hukuk kuralı olarak benimsendiği durumlarda geçerli değildir. Burada "toplu-

Bu bağlamda, Anayasa Mahkemesi ahlakı, "(Genel ahlak) deyimi, belli bir zamanda bir toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiş bulunan ahlak kurallarıyla ilgili hareketleri gösteren ve kolayca anlaşılan bir anlam taşımaktadır." şeklinde tanımlamaktadır

mun geneli" ibaresini vurgulamak gerekiyor. Anayasa Mahkemesi daha yakın tarihli bir kararında edep ve ahlak anlayışı esas alınacak olan toplumun genelini "...makul ve adil düşünceye sahip..." olmak yönüyle belirginleştirmiştir (anayasa.gov.tr, 2017b). Buna göre adil, makul ve doğru düşünceye sahip olmayan bir genel tarafından benimsenen kural, ahlak kuralı olarak belirtilse bile bu, Anayasa Mahkemesinin nitelediği genel toplum olarak belirtilemez. Zira Anayasa Mahkemesine göre genel toplum makul bir düşünceye sahiptir. Örneğin, kan davası veya töre cinayeti toplumun belirli bir kesiminde uyulması zorunlu bir kural olarak görülse bile, bu düşünce bakımından bahsedilen topluluk makul bir noktada değildir.

Ahlakilik bireyin seçme imkânında iyi olandan taraf olmasıdır. Fakat iyi olan nasıl belirlenecektir? İyi olanın tespit ve temellendirilmesinde dinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Hatta ahlakın kişiden kişiye değişebilir olması sebebiyle objektif ahlak anlayışının ancak dinden kaynaklı olabileceği belirtilmektedir (Ünsal, 2010, s. 21; Yaman, 2016, s. 91). Aslında, hukukun temeline ilişkin görüşleri açıklarken belirttiğimiz gibi tüm sosyal düzen kurallarının birbiriyle ve doğal olarak dinle ilişkisi bulunmaktadır. Dinî inanış, bireyin doğuştan yani fitraten kötü olduğuna yönelikse nihai olarak ahlaklı bir toplumun inşası mümkün görülmebilir. Zira insanın kötülüğü toplumun kötülüğü anlamına gelecektir. Bu durumda ise sosyal düzen kurallarının ahlaki bir temelini olmayacağı belirtilebilir. Bu inanışta hukuk ancak düzeni sağlayacaktır. Bireyin hukuka itaati ise bunun aynı zamanda ahlaki bir yükümlülük olmasından değil; cebir endişesinden kaynaklı olacaktır. Dinî inanış, insanın doğuştan masum olduğu ve iyi ile kötü arasında yetişme şartlarının esas olduğu yönünde ise nihai olarak ahlaklı bir toplumun inşası mümkün görülebilir (Işıқтаç, 2000, s. 7). En azından bu yöndeki irade ve mücadele diğer taraftan bir erdem ve ahlak anlayışı olarak belirtilebilir.

Yukarıda, insanın akıl ve irade sahibi olduğu böylelikle adalet ve iyi bağlamında tercihte bulunabileceğinden bahsedildi. Nitekim Ahlak-ı Alâ'î adlı eserinde Kınalızade, adaletin yüce bir sıfat ve bunun aklın bir görüntüsü olduğunu belirtmektedir (Kınalızade Ali Çelebi, 2015, s. 531). Buna karşılık, hukukun ve devletin ortaya çıkışına yönelik genel iradeyi belirten Hobbes, bahsedilen durumun tersine, doğal yaşamda menfaat ve çıkarın anarşiye yol açması ve insanın iyi ve kötü konusunda kesin bir ayırım yapacak kapasitede olmadığını belirtir. Buna göre hukuk ve devlet nizamının tesisi aynı zamanda ahlaki nizamın da tesisi olmuş ve insan arzularının esiri olması konumundan, empati olarak belirtilebilecek iyiliği kesin bir niteliğe büründürmüştür (Akad, Vural Dinçkol ve Bulut, 2014, s. 105). Farabi de Hobbes ile benzer şekilde, hâkimiyetin zorla elde edilmiş olsa bile adalet olduğunu belirtmiştir (Farabi, 2017, s. 137).

Hobbes'un yaklaşımında ahlaki, egemenin oluşturması yönü eleştirilebilir (Akad ve diğerleri, 2014, s. 107). Ayrıca Hobbes'un anlayışında, egemenin devlet ile düzeni sağlamanın egemeni her konuda ve ahlakta da belirleyici kılacağı savı, insan onurunu ve özerkliğini ihlal etmesi yönüyle yeterince ahlaki bulunmayabilir. Zira ahlak, egemenin anlayışının üzerinde birtakım evrensel değerleri de içermesi yönüyle ahlaktır. Nitekim Kınalızade adaleti, dünyayı ve devleti ayakta tutan bir daire olarak tasvir etmiş ve düzeni sağlayanın kanun olduğunu, kanunun ise ordu ve servetle korunabileceğini, servetin halktan kaynaklanması sebebiyle halka adil olunması olarak belirtmiştir (2015, s. 532).

Hukuk ve ahlakın bir norm ortaya koymak suretiyle sosyal hayatı düzenlediğini ve sosyal barışa ve nihayet insanın mutluluğuna hizmet ettiğini belirttik. Acaba, hukuku ve ahlaki birbirinden ayıran temel nokta(lar) nedir?

Hukuk Kuralları İle Ahlak Kuralları Arasındaki Farklar

Hukuk ve ahlak kuralları arasındaki farklar belirli yönlerden yola çıkılarak belirtilmektedir. İlk olarak, amaçsal bağlamda hukuk ve ahlak arasında bir fark olduğu ifade edilmektedir. Buna göre, hukuk kurallarının amacı adaleti sağlamaktır. Adalet, hakkın tespiti ve haklının hakkının iadesini içerir. Buna karşılık Farabi, adaleti insanın kendi tabiatının gereğini yerine getirmesi olarak belirtmektedir. Buna göre güçlü olanın güçsüz olan üzerinde her konuda kuracağı hâkimiyet adaletin tecellisinden başka bir şey değildir (Farabi, 2017, s. 137). Ahlak kurallarının amacı ise iyiliğin sağlanmasıdır. Aslında burada, tabii hukuk çerçevesinde kalınmasına rağmen hukuk ve ahlak arasında bir ayrım yapılabildiği görülmektedir. Zira pozitif hukukta, hukukun amacı düzeni sağlamak için her hâlükârda kanuna uyulması gerekliliğidir.

Acaba adil olan ve iyi olan ayrımı, bir kuralın hukuk veya ahlak kuralı olmasında temel belirleyici nokta olabilir mi? Bu soru beraberinde başka soruları da getirmektedir. Hukuk her durumda adalete yönelmiştir fakat her durumda adaleti sağlayabilir mi? Hukuk, adaleti sağlamadığında hukuk değil midir? Hukuk, adaleti sağladığında bu aynı zamanda iyi yani ahlaki olan değil midir? Peki ya adalet nedir? Görüldüğü üzere, amaçsal ayrım kimi durumda temellendirilebilir fakat yukarıdaki sorularda olduğu gibi kimi durumda hukuk ve ahlak arasında kavramsal ve kurumsal bir kesişme hâli de olabilir.

Bahsedilen amaçsal ayrım basitçe, hukukta adaletin sağlanması, haklı ile haksızın ayrılması sürecini içerirken, ahlakta iyi ile kötü arasındaki seçme imkânında, kişinin iyinin tarafında yer alması şeklinde belirtilebilir (Işıқтаç, 2000,

Adalet, hakkın tespiti ve haklının hakkının iadesini içerir. Buna karşılık Farabi, adaleti insanın kendi tabiatının gereğini yerine getirmesi olarak belirtmektedir.

Yani kanunun vicdan süzgecinden geçirilerek uygulanması yolu bizzat kanunun yolu olduğunda aslında pozitif hukukun, tabii hukukun adalet idesi çerçevesinde hareket ettiği belirtilebilir. İşte bu durum, hukuk ve ahlakın ortak bir noktada buluşması hâlidir.

s. 3). Bu durum ayrıca, hukuk kuralına uygun davranılması ile ahlak kuralına uygun davranılması noktasında belirginleşebilir: Kişinin hukuka uygun hareket etmesi, nihayet bunun kendisinin menfaatine olduğunu düşünmesindedir. Yalnızca menfaat gerekçesiyle hukuka uyulması ise ahlaki bulunmayabilir. Buna karşılık, ahlaka uygun olan, bir şeye bizatihi iyi olduğu için uyulmasını gerektirir (Münif Paşa, 2016, s. 223).

Bazı durumlarda ise adil ve iyi arasında bir çatışma görülebilir. Şöyle ki, hukuk kuralının uygulanması kimi durumda vicdani bulunmayabilir hatta vicdansızlık olarak bile değerlendirilebilir. Pozitif hukuk çerçevesinden bakıldığında, hukukun her durumda uygulanması ge-

reklidir. Öyleyse görünüşte vicdanı sızlatsa bile şeriatın kestiği parmağın acımayacağı, bu bakımdan hukukun katı bir şekilde uygulanmasının gerekliliği söz konusu olacaktır. Diğer yandan, aslında kanunda yani pozitif hukukta da vicdanı rahatlatacak bir çözüm öngörülmüş olabilir. İyi, ahlaki ya da vicdana uygun olan hukuk normunun uygulanmaması veya yumuşatılması, bizatihi kanunun tanıdığı bir yetki olabilir. Örneğin Türk Medeni Kanunu'nda hâkimin hukukun yanında hakkaniyete göre karar vermesi gereği bununla açıklanabilir (Madde 4). Fakat bu durum aslında bir kısır döngüyü de içermektedir. Tabii hukuk vicdani olanın uygulanmasını isterken; pozitif hukukta da takdir bu bağlamda değerlendirilebilir. Yani kanunun vicdan süzgecinden geçirilerek uygulanması yolu bizzat kanunun yolu olduğunda aslında pozitif hukukun, tabii hukukun adalet idesi çerçevesinde hareket ettiği belirtilebilir. İşte bu durum, hukuk ve ahlakın ortak bir noktada buluşması hâlidir.

Kimi durumda ise hukuk normunun bir konuda yasaklama veya yaptırım içermemesi ahlakla bağdaşmayabilir. Bu durumda ahlakın yaptırım beklediği durum, cebri meşru kılacak mıdır? Her iki durumda da devlet yaptırım güvencesini taşıyan hukuk sistemi olduğundan iyi veya ahlaki bulunmasa bile, hukuk belirleyici olacaktır. Yani pozitif hukuk anlayışı çerçevesinde, kişi kendi ahlak anlayışıyla bağdaşmasa bile hukuk kuralına uygun davranmak zorunda kalacaktır (Güriz, 1999, s. 18). Bu, pozitif hukukun hem aynı zamanda adil olduğu düşüncesinin doğal sonucu hem de hukukun zorlama kapasitesine sahip olmasından dolayı hukuka uygun davranmaktan başka bir ihtimalin bulunmadığının kabulünden kaynaklanır. Şu var ki, hukuk ve ahlak arasındaki bu karşılaşma, hukuk kuralının değiştirilmesi sonucunu da doğurabilir. Zira toplum ahlaki değerinden vazgeçmediği takdirde, kamu düzeninin sağlanmasının bir parçası olarak hukuk ahlaka uygun hâle getirilebilir. Çünkü bahsedilen uyumsuzluğun belirginleşmesi kamu düzeninin bozulması ihtimalini doğurabilir.

Hukuk kuralları ile ahlak kuralları arasındaki diğer bir fark, hukuk kuralının kişinin dışı yansıyan davranışlarını esas alması buna karşılık, ahlak kurallarının kişinin hem içsel hem de dış dünyaya yansıyan davranışlarını esas alması olarak değerlendirilmektedir (Bulut, 2000, s. 31; Gözler, 2014, s. 40; Kılıoğlu, 1988, s. 354). Bu durum, birçok bağlamda hukukun ve ahlakın ayrılmasında temel bir ölçüt olarak belirtilmesine rağmen kanaatimizce, mutlak bir ölçüt olarak başvurulması mümkün görünmemektedir. Bir defa, ahlak kuralları da hukuk kuralları gibi kişinin dış dünyaya yansıyan davranışlarını düzenlemektedir. Elbette, ahlak kuralları aynı zamanda kişinin iç dünyasına yönelik düzenlemeler de yapmaktadır. Fakat subjektif veya kişisel ahlak kuralları nihai olarak kişinin iç âlemindeki vicdani hesaplaşmayı içerir. Kişinin iç âlemindeki hesaplaşmanın ise çoğunlukla herhangi bir dış yansıması olmayacaktır. Bu bakımdan, bu alandaki kuralı veya yükümlülüğü tam olarak tespit etmek mümkün olmayabilir. Ayrıca bu alana ahlakın kişiden kişiye değişen boyutu da dâhil edilebilir. Dolayısıyla ahlakın kişinin iç dünyasına yönelik kurallar getirmesi yönü, hukuktan ayrılan yönü olarak savunulamaz. Başka bir deyişle ahlakın, kişinin iç dünyasına yönelik düzenlemeler getirmesi hukuktan ayrılan yönü olarak belirtilse bile, bunu her durumda ortaya koymak mümkün olmayabilir. Hukuk kurallarının ahlak kurallarına göre daha genel ve belirgin olduğu savı da bahsedilen sebepten dolayı temel bir fark olarak ileri sürülemez (Ters yönde, Bulut, 2000 s. 31). Çünkü kanunların yorumlanması da kanunların gerekçelerine rağmen, mahkemeden mahkemeye ve hukukçudan hukukçuya değişebilmektedir. Hatta aynı kural, aynı mahkemede, farklı zamanlarda farklı hükümlere temel teşkil edebilmektedir. Örneğin, Anayasa Mahkemesi önceki tarihli kararlarında laik devlet ilkesini din özgürlüğünün sınırlanmasında başörtüsüne ilişkin yasaklamada gerekçe olarak kullanırken; yakın zamanda bu ilkeyi özgürlükçü değerlendirebilecek kararlarında gerekçe olarak kullanmaktadır. Bahsedilen değişkenlik, ahlak kurallarında daha sık karşılaşılabilen bir durum olabilir fakat görüleceği üzere, hukukun ve ahlakın ayrımında bu durum mutlak bir ölçüt olarak savunulamaz. Bunun yanında, örneğin ceza hukukunda hukukun yasaklama ve emrediciliği hukukun ahlaktan ayrılmasında belirleyici olabilir. Fakat Türk Borçlar Kanunu'nda yer alan kuralların çoğunluğu yedek hukuk kuralı olması yönüyle, sözleşmede boşluk olması hâlinde uygulama alanı bulacaktır. Bu bakımdan, hukukun emredicilik yönüyle ahlaktan ayrılması da her zaman belirleyici olmayabilir (Hart, 1958, s. 604).

Hukuk ve ahlak kuralları arasında belirtilebilecek bir fark, bunların yürürlüğe giriş ve yürürlükten kalkışlarına ilişkindir. Hukuk kuralı, belirli bir tarihte yürürlüğe girer ve kanunun ilgası ile yürürlükten kalkar yani artık uygulanmaz. Ahlak kuralı ise yürürlüğe girmesi ve yürürlükten kalkması bakımından bir tarihin belirlenmesi suretiyle etkinlik kazanmaz. Bir konunun ahlak olarak kabul edilmesi ya da ahlakın değişmesi yani bu konunun ahlaki bir değer olarak görülmemeye başlanması, tarihî bir sürece ve toplumsal değişmeye ilişkin bir konudur (Güriz, 1999, s. 17).

Gerçekten, birçok ahlaki ilkenin aynı zamanda bir hukuk kuralı olarak kanunda yer aldığı, bir yaptırıma bağlandığı görülmektedir. Yine ahlak, hukuku devlet yaptırımına bağlanmış ahlaki normlar olarak görüp bunlara uyulması gerektiğini salık verir.

Gözler, hukuk kuralı ile diğer tüm sosyal düzen kurallarını ve dolayısıyla ahlak kuralını birbirinden ayıran temel noktanın cebrin niceliği olduğunu belirtmektedir. Buna göre, devletin cebrinin en üstün yaptırımını içermesi yönüyle, kişiye hukuk kuralına uyması dışında bir ihtimal kalmamaktadır (Gözler, 2014, s. 56). Bu bağlamda, devlet güvencesi altında ve belirli bir şekil ve sistem doğrultusunda söz konusu olan yaptırım, kişinin vicdani bağlamdaki rahatsızlığından veya toplum tarafından dışlanması hususlarından farklıdır (Güriz, 1999, s. 18).

Hukuk Kuralları İle Ahlak Kuralları Arasındaki İlişki

Kılıoğlu (1988, s. 328), hukuk ve ahlak ilişkisini üç temel ortak nokta üzerinde belirlemektedir. Buna göre ilk olarak, ahlak ve hukuk çoğunlukla birbiri ile aynı konuları düzenler yani bunlar arasında içerik olarak birliktelikten bahsedilebilir. İkinci olarak, ahlak hukuka uygunluğun sağlanmasında bir etkindir. Üçüncü olarak ise hukuk yaptırım unsuru yönüyle zorlamak suretiyle de olsa ahlakın gerçekleşmesini sağlayabilir. Gerçekten, birçok ahlaki ilkenin aynı zamanda bir hukuk kuralı olarak kanunda yer aldığı, bir yaptırıma bağlandığı görülmektedir. Yine ahlak, hukuku devlet yaptırımına bağlanmış ahlaki normlar olarak görüp bunlara uyulması gerektiğini salık verir. Zira hukuka ve devlete itaat edilmesi, sosyal düzenin korunması açısından önemli ahlak kuralları olarak belirtilebilir. Bunun sonucunda, yaptırıma bağlanmış yani hukukileşmiş ahlaktan bahsedebiliriz. Dolayısıyla bu son aşamada hukuk ve ahlak, bir noktada kesişmektedir.

Ahlak kuralları da hukuk kuralları gibi sosyal düzeni sağlar. Zaten bu bakımdan sosyal düzen kuralları veya beşerî davranış kuralları olarak adlandırılmaktadır. Bu yönüyle hukuk ve ahlak arasında inkâr edilemez bir ilişki vardır. Hukuk felsefesinde ahlak ve hukuk ilişkisi, en temel bir yerde bulunmaktadır. Bunun yanında, hukukun hemen tüm dalları ahlakla ilişkilendirilebilir. Örneğin ceza hukuku alanında, toplumun ahlaki anlayışıyla bağdaşmayan, toplumsal infial oluşturacak bir duruma kayıtsız kalınmayacaktır (İçel ve Donay, 2005, s. 16). Belirli suçlara yönelik olarak idam cezasının hukukumuzda öngörülmesine ilişkin tartışmalarda, hukuk ve ahlak ilişkisi görülebilir. Objektif ahlak anlayışı bağlamında, toplumun geneli tarafından şiddetle kınanan bir durumda, hukukun ortaya koyduğu yaptırımın tatmin edici bulunmaması bahsedilen tartışmada temel bir faktördür. Tabii, ahlakın hukuk ile ilişkisi hukukun tüm dallarında farklılaşabilir.

Hukuka Uygunluk Bakımından Ahlak Kuralı

Hukuk ve ahlak ilişkisinde, ahlakın hukukiliği boyutuna değinilmesi gerekmektedir. Ahlakın hukukiliği, kişinin hukuka uygun davranmak konusundaki iradesini her şartta sürdürmesidir. Aslında burada belli ölçüde hukuk ve ahlakın birlikteliğinden bahsedilebilir. Zira bireyin hukuk normuna itaati yalnızca cebir korkusundan değildir. Hatta bireyin hukuk normuna uygun hareketinin en temel gerekçesi olarak hukuka uygun hareket etmenin ahlaki bir yükümlülük olarak görülmesi belirtilebilir (Yıldırım, 2015, s. 253). Bu durum, hukukun toplum tarafından benimsenmesi yani hukukun etik meriyeti olarak ifade edilmektedir (Yıldırım, 2015, s. 255).

Ahlakın hukukiliği, kişinin hukuka uygun davranmak konusundaki iradesini her şartta sürdürmesidir

Çağıl, bireyin hukuka uygun hareket etmesini iki temel üzerinden açıklamaktadır: Egoizm ve ahlakilik. Egoizm hukuka uygunluğu cebre maruz kalma korkusu veya bir ücreti kazanma hırsı olarak tanımlanmakta; buna karşılık, ahlakilik nihai olarak mutluluğa ulaşmayı sağlayacağından norma itaati içermektedir. Dış yani görünen vasfı cebir, iç vasfı norm ve bir bütün olarak hukuk, düzeni ve adaleti sağlar (Çağıl, 1947, s. 266). Hukukun düzeni, mutluluğu ve adaleti sağlaması normun konulmasından ibaret bir durum olarak belirtilemez. Düzene ve adalete yönelen norm bizatihi yani araç olarak ahlaki olmalıdır. Dolayısıyla Machiavelli'nin, amaca giden yolu sağlayacak her vasıtayı meşru görmesi aslında bir ahlak anlayışından bahsedilmesini güçleştirmekte ve bu bağlamda kanunun ahlakiliğinin olmaması anlamına gelmektedir (Yayla, 2011, s. 82). Machiavelli'nin ahlak anlayışı hukukun yalnızca dış vasfını esas almaktadır. Bu bakımdan Çağıl, Makyavelizm'e yönelik mücadeleyi aslında hayrın gerçekleştirilmesi ve insan tabiatının iyi tarafının gereğinin yerine getirilmesi olarak belirtmektedir (1984, s. 71). Bununla birlikte Machiavelli, devletsiz toplumdaki anarşinin her durumda olumsuz ve erdemsiz bir içeriğe sahip olduğundan hareketle devlet otoritesinin sağlanması anlamına gelen kanunu, aynı zamanda bir erdem olarak belirtmiştir. Bu yönüyle ise ahlak, bizatihi kanuna uygun hareket etmektir (Akad ve diğerleri, 2014, s. 96).

Hukuk kurallarına uymak, cebre maruz kalma korkusundan değil de sırf hukuka uygun hareket etmenin ahlaki bir yükümlülük, bir erdem olarak görülmesinden ileri geliyorsa ahlakın hukukiliğinden bahsedilebilir (Kılıoğlu, 1988, s. 314). Bu bağlamda, hukuk kuralları ile ahlakın kesişimi söz konusu olmaktadır. Bu kesişme, hukukta "adalet" kavramı ile ahlakta "iyi" kavramının amaçsal birlikteliği şeklindedir (Bulut, 2000, s. 30; Işıқтаç, 2000, s. 10). Abadan (1954, s.

Hukuk kurallarına uymak, cebre maruz kalma korkusundan değil de sırf hukuka uygun hareket etmenin ahlaki bir yükümlülük, bir erdem olarak görülmesinden ileri geliyorsa ahlakın hukukiliğinden bahsedilebilir.

58), adaleti insan varlığında ahlakiliği gösteren iyilik olarak tanımlamaktadır. Abadan'a (1954, s. 253) göre hukuka uygun hareket etmek konusunda bireyin iradesini Makyavelizm'den ayıran temel nokta, asgari düzeyde ahlaki olan hukuk normuna bireyin hür iradesi ile uymasının ahlaki bir bilinçten kaynaklanmasıdır. Bu durumu Çağıl (1984, s. 79), insanın hakikati arayışının ancak özgürlükle mümkün olacağı dolayısıyla insanın özgürlüğün kıymetini bilmesi ve bunun sonucu olarak da hayrı tespit ve tevdi etmek bakımından gayret göstermesi gereği şeklinde belirtmektedir. Ancak bu durumda insanın varlık gayesi hukuki ve ahlaki anlamda temellendirilmiş olabilir. Bu bakımdan, kişi özgürlüğünün olmadığı yerde devletin veya hukukun ahlaki temelinden de bahsedilemez. Örneğin, sosyalizmi benimsemiş bir devlette, kişinin hak ve özgürlükleri toplum içerisinde eridiği ve kişinin değeri ancak toplumun bir parçası olmak yönüyle bahsedildiğinden, bu sistemin ahlakiliğinden de bahsedilemez (Çağıl, 1984, s. 107). Münif Paşa (2016, s.233), sosyalizmi sosyal eşitsizliğin doğurduğu adaletsizliğe olan tepkinin, çalışıp kazananın kazancı üzerindeki tasarruf yetkisinin olmaması suretiyle başka adaletsiz bir yola sevk anlamına geldiğini belirtmektedir.

Ahlaka Uygunluk Bakımından Hukuk Kuralı

Yukarıda ahlakın hukukiliğine değinmiş ve bunu bir değer olarak hukuka uygun hareket etmek şeklinde tanımlamıştık. Hukuk ve ahlak arasındaki ilişkiye ilişkin diğer bir durum ise hukukun ahlakiliğidir. Bu, ahlaki hukuk olarak da belirtilebilir (Kılıoğlu, 1988, s. 322). Hukukun ahlakiliği, kanun koyucunun sosyal ahlak kurallarını dikkate alarak hukuk normlarını ortaya koymasındadır. Hukuk siyasi iradenin ürünüdür. Siyasi irade ise sosyal hayattan bağımsız değildir. Bu bakımdan toplumsal talep ve beklentiler dikkate alınır. Yine hâkim de karar verirken, normu genelin faydasına, iyiliğine yönelik olarak yorumlar. Yani bir anlamda soyut normun somutlaşması adalet terazisinde tartılarak gerçekleştirilir (Münif Paşa, 2016, s. 204). Bu bakımdan, kanunun katı bir şekilde, genel yarar ve hakkaniyet gözetilmeksizin yorumlanması, hukukun ahlaki boyutunu ortadan kaldırır.

Anayasa Mahkemesinin 26.5.2016 tarihli ve E:2015/108, K:2016/46 sayılı kararında, "Ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirlerine ilişkin kurallar... ül-

Hukukun ahlakiliği, kanun koyucunun sosyal ahlak kurallarını dikkate alarak hukuk normlarını ortaya koymasındadır.

kenin sosyal, kültürel yapısı, *ahlaki değerleri*... göz önüne alınarak saptanacak ceza politikasına göre belirlenir... Suç ve ceza arasında adalete uygun bir oranın bulunup bulunmadığının saptanmasında o suçun toplumda yarattığı etkinin, suçtan zarar görenin kişiliğinin ve ona verilen zararın azlığı veya çokluğunun da dikkate alınması gerekir..." denilmektedir (anayasa.gov.tr, 2017c). Hukuku ortaya koyan

irade objektif ahlak ile bağdaşmayan bir durumu yasaklayarak ve suç tanımı içerisine sokarak bir yaptırıma bağlar. Ahlaki olan bir davranışa ilişkin kanunlarda bir yaptırımın olmaması bununla ilgilidir. Nitekim Anayasa Mahkemesinin yukarıda bahsedilen kararında, “toplumda geçerli genel ahlak kuralları” da gözetilerek suça yönelik yaptırımın belirleneceği hususu belirtilmektedir.

Hukukun ahlakiliği, *hukukun iç ahlakı* olarak, kuralların herkes için açık, çelişkisiz, geleceğe etkili ve kuralları koyanlar tarafından da uyulması şeklinde ifade edilmektedir (Akı, 2015, s. 4). Böylelikle hukuk, hukuku ortaya koyanlar ile ona tabi olanlar arasındaki dengeyi koruyacak ve insanlar korkudan ve belirsizlikten uzak bir şekilde yani hukuki güvenlik içerisinde yaşayacaktır (Akı, 2015, s. 22). Burada, hukuk güvenliğinin hukukun ahlaki boyutu olarak değerlendirildiği görülmektedir. Hukuk güvenliğinin adalet bağlamında da hukukun ahlaki karakteriyle ilişkilendirildiğini belirtmek gerekir. Buna göre ilk olarak, yasama organının kanunların yapılması sürecinde adaleti gözetmesi ve ikinci olarak hâkimlerin kanunları uygularken adalete yönelik bir karar tesis etmeleri hukukun ahlaki karakterini oluşturmaktadır (Yıldırım, 2015, s. 250). Hukuk ve ahlak arasında bahsedilen bu simetri mutlak değildir. Örneğin ceza kanunlarında taksirli suçlar, sırf kanunda öngörülmeleleriyle gerekçesiyle cezalandırılır. Yani suçun kasıtlı olmaması, failin ahlaki olarak kınanmasına engel teşkil etmesine rağmen, sırf kanunda yer alması sebebiyle davranışa yönelik ceza öngörülmektedir (N. Toroslu ve H. Toroslu, 2016, s. 28). Gerçi derinlemesine bakıldığında taksirli suç, kasıtlı olmamasına rağmen, fiilin kınanabilirliğine ve failin öngörüsüzlüğüne yönelik bir cezalandırmayı içermektedir.

Acaba, hukuk kuralı ahlakın bütünüyle karşısında ise buna uyulması gerekir mi? Tabii hukuk çerçevesinde, evrensel ahlakla bağdaşmayan bir konu hukuk kuralı olarak ortaya çıkmış olduğunda bu hukuk kuralına uyulmaması gerektiği belirtilmektedir. Hatta kişinin sorumluluğu açısından, evrensel ahlak ile çatışan bu görünüşteki hukuk kuralına uymamak değil; tam tersine buna uyulması bir sorumluluğa yol açacaktır (Güriz, 1999, s. 19). Zira hukukun her şartta insanın özerkliğine riayet etmesi gerektiği belirtilmektedir (Akı, 2015, s. 16). Bu ise hukukun en azından insan onurunu gözetmesi yönüyle ahlakiliğini betimlemektedir. Abadan (1954, s. 253), ahlakın hukuk normuna bir sınır teşkil ettiğini ve hukukun asgari düzeyde ahlakiliği taşıması gerektiğini belirtmiştir.

Hukukun ahlakiliği, hukukun iç ahlakı olarak, kuralların herkes için açık, çelişkisiz, geleceğe etkili ve kuralları koyanlar tarafından da uyulması şeklinde ifade edilmektedir.

Buna göre ilk olarak, yasama organının kanunların yapılması sürecinde adaleti gözetmesi ve ikinci olarak hâkimlerin kanunları uygularken adalete yönelik bir karar tesis etmeleri hukukun ahlaki karakterini oluşturmaktadır.

Hukukun ahlakiliği konusu, bir ahlak kuralının hukuk kuralı hâline getirilmesi kapsamında da değerlendirilebilir. Bu bağlamda bir görüş, hukukun aslında ahlaktan başka bir şey olmadığını, ahlak kuralının devletçe korunan bir kapsamı içermekle hukukileştiğini belirtmektedir (N. Toroslu ve H. Toroslu, 2016, s. 27). Bu yönüyle de hukuka aykırı olan davranışın daima ahlaka da aykırı olduğu savunulmaktadır (N. Toroslu ve H. Toroslu, 2016, s. 26). Örneğin, kapalı alanlarda sigara içilmesi, buna ilişkin yasaklamadan önce çoğunlukla ahlaki bir eleştiriye konu değilken; bunun yasaklanması genel olarak olumlu karşılanmıştır. Bu genel kabul, sonuç olarak, yasağın herhangi bir durumdaki ihlalini çoğunlukla ahlaki bir eleştiriye de içerecek duruma dönüştürmüştür. Dolayısıyla, kapalı alanda sigara içen kişi, kendi içinde ahlaki bir hesaplaşmayı yaşayabileceği gibi ahlaki bir davranış sergilemediği noktada uyarılması, dahası bir hukuk kuralını ihlal ettiğinin hatırlatılması sonucu ortaya çıkabilecektir.

Pozitif Hukuk Kuralı Olarak Ahlak

Bir ahlak kuralının hukuk kuralı hâline getirilmesi durumunda artık ahlak kuralından değil, hukuk kuralından bahsediyoruz. Zira artık bu kural devlet güvencesinde bir cebre bağlanmış, hukukleşmiştir (Gözler, 2014, s. 171). Ahlak kuralının bir hukuk kuralı olarak benimsenmesi sürecinde önemli bir nokta, objektif ahlakın, ahlaki dayatma aracına dönüştürülmemesi gereğidir (Bulut, 2000, s. 32). Zira bu durum, hukukun özgürlükleri koruyucu yönünü ortadan kaldırmak sonucunu doğurur. Ayrıca, ahlaki hukuk vasıtasıyla dayatmak ne ölçüde ahlakidir (Hart, 2000, s. 26)? Nitekim Anayasa Mahkemesinin bir kararında bu durum, "soyut ve değişken bir kavram olan genel ahlaka ve adaba aykırılığın tespitinde toplumun belirli bir kesiminde kabul edilen değer yargıları değil; demokratik toplum düzenine ilişkin davranış kurallarının esas alınması gerekmektedir. Böylece çoğunluğun veya bir kesimin ahlak anlayışının toplum geneline dayatılması riskinin önüne geçilebilecektir" şeklinde belirtilmektedir (anayasa.gov.tr, 2017b). Bahsedilen riske rağmen, başkasına zarar verici olmayan veya başkasını ilgilendirmeyen durumların bütünüyle ahlaki olduğunu da belirtemeyiz (Hart, 2000, s. 16). Bununla birlikte, özgürlüklerin sınırlandırılmasında "genel ahlak" Anayasa'da bir sınır olarak belirtilmektedir (Bulut, 2000, s. 29). Örneğin, özel hayatın gizliliği başlıklı 20. maddede üst arama, özel kâğıt ve eşyanın aranması ve bunlara el konulmasında genel ahlak bir sınırlama sebebi yani özgürlüğe müdahalenin gerekçesidir. Yine konut dokunulmazlığı başlıklı 21. maddede konuta girilmesi, konutta arama yapılması ve eşyaya el konulması; haberleşme hürriyeti başlıklı 22. maddede haberleşmenin engellenmesi ve gizliliği bakımından genel ahlak bir sınırlama sebebidir.

Hukuk ve ahlak anayasa hukukunun devlet ve hükümet şekilleri ve ahlaki yönetim konularında da değerlendirilebilir. Belirli bir devlet veya hükümet şek-

li ahlaki midir yoksa ahlakilik mi bir devlet veya hükûmet şeklinde belirleyicidir? Cumhuriyet devlet şekli monarşiye göre daha ahlakidir tanımı yapılabilir mi? Parlamenter hükûmet sistemi, başkanlık sistemine göre daha ahlakidir değerlendirmesinde bulunabilir miyiz? Bu soruları artırmak mümkün olmasına rağmen devlet ve hükûmet şeklinde asıl olanın yönetimin ne şekilde yapıldığı değil nasıl yapıldığıdır. Dolayısıyla burada tekrar adalet kavramı ile karşı karşıya gelinmektedir. Başka bir deyişle, adil olan devlet veya adil olan hükûmet ahlakidir tanımının yapılması; şu devlet şekli veya hükûmet sistemi iyidir, adildir dolayısıyla ahlakidir tanımına göre daha isabetli görünmektedir.

Hukuk ve ahlak ilişkisi, insan hakları veya temel haklar bağlamında değerlendirilebilir. Buna göre genel insan hakları, yaratılıştan gelir ve bunlar devredilemez. Bu hakların varlığı devletle açıklanmaz (Çağıl, 1984, s. 76). Devlet, ancak bu hakları tanır ve üçüncü kişilerden gelecek ihlali önleme yükümlülüğü altındadır. Hukuk devleti, devletin bireyin hakkını ihlal etmeme yükümlülüğü altında olduğu devlettir. Bu bakımdan, devletten önce var olan genel haklara karşı da ihlal etmeme yükümlülüğü vardır. Bu durum ise devletin hukuki yükümlülüğünün yanında, devletin varlığının ahlaki temelleri bağlamında açıklanabilir.

Ahlaka, özel hukukta da doğrudan sonuç bağlanan durumlar vardır. Türk Medeni Kanunu'nun 2. maddesinde "Herkes haklarını kullanırken ve borçlarını yerine getirirken dürüstlük kurallarına uymak zorundadır. Bir hakkın açıkça kötüye kullanılmasını hukuk düzeni korumaz" hükmü hukukun sağladığı imkânın içerik olarak da kötü bir amaca yöneltilemeyeceğini belirtmektedir. Burada hukukun, ahlakın amacı olan içsel iyiliği sağlamak yönünde bir amacı benimsediği belirtilebilir. Yine Türk Borçlar Kanunu'nun 27. maddesi sözleşme özgürlüğünün sınırları kapsamında ahlaka aykırı olan sözleşmeyi kesin hükümsüz olarak belirtmektedir. Örneğin para karşılığında cinsel ilişki kurulmasına veya başkası yerine sınava girmeye yönelik sözleşmeler ahlaka aykırıdır (Yıldırım, 2015, s. 107). Türk Borçlar Kanunu'nun haksız fiile ilişkin 49. maddesinde ise "Zarar verici fiili yasaklayan bir kanun maddesi bulunmasa bile, ahlaka aykırı bir fiille başkasına kasten zarar veren de, bu zararı gidermekle yükümlü" olduğu belirtilmektedir. Görüleceği üzere burada ahlaka aykırılık, borcun kaynağı olarak görülmekte ve verilen zararın tazmini yükümlülüğünü doğurmaktadır. Muvazaa (danişıklılık) sebebiyle sözleşmelerin geçersizliği, sebepsiz zenginleşmede iade borcu, aşırı yararlanma (gabin) durumunda sözleşmenin iptali veya edimler arası dengesizliğin giderilmesi talebi gibi birçok hukuki kurumun temelinde, ahlaki yükümlülük görülebilir.

Hukuk devleti, devletin bireyin hakkını ihlal etmeme yükümlülüğü altında olduğu devlettir. Bu bakımdan, devletten önce var olan genel haklara karşı da ihlal etmeme yükümlülüğü vardır. Bu durum ise devletin hukuki yükümlülüğünün yanında, devletin varlığının ahlaki temelleri bağlamında açıklanabilir.

Ahlaka, ulusal hukukta olduğu kadar uluslararası hukukta da özgürlüklerin sınırlanmasında bir ölçüt olarak başvurulmaktadır. Örneğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi özel ve aile hayatına saygının (Madde 8), düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün (Madde 9), ifade özgürlüğünün (Madde 10), toplantı ve dernek kurma özgürlüğünün (Madde 11) sınırlanmasında, ahlakı bir gerekçe olarak belirtmektedir. Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde ise seyahat özgürlüğünün (Madde 12), düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün (Madde 18), ifade özgürlüğünün (Madde 19), toplanma (Madde 21) ve örgütlenme (Madde 22) özgürlüklerinin sınırı olarak ahlak belirtilmektedir. Özgürlüklerin sınırlanması bahsinin dışında, bireyin dinî ve ahlaki tercihi saygı duyulması ve çocuğun ahlak eğitiminin bireyin özgürlük alanına dâhil olduğu ve hukukun koruması altında bulunduğu belirtilmelidir. Bu bağlamda, İnsan Hakları Komitesinin ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin kararları bulunmaktadır (Yıldız, 2015, s. 96).

Ulusal hukukun ötesinde, ahlaka, özgürlüklerin sınırlanması konusunda uluslararası hukukta başvurulması diğer bir soruyu gündeme getirmektedir: Ahlak, genel olarak belirli bir dönemde ve bölgede geçerli kurallar olarak tanımlanmaktadır. Ahlakın bahsedilen bu yerel ve millî boyutuna rağmen acaba, ulus üstü düzeyde ahlak ne şekilde tespit edilecektir? Aslında her ne kadar ahlakın millî ve hatta bundan daha sınırlı ölçüde yerel boyutundan bahsetmek mümkünse de ahlakın insanlığın bütününe yönelik evrensel kurallar içerdiği de göz ardı edilmemelidir (Bulut, 2000, s. 35). Örneğin, Evrensel İnsan Hakları Bildirisi'nin evrensel düzeyde kabul görmüş bir hukuki belge olması, bunun aynı zamanda millet ve devletlerin üzerinde insanlığa ilişkin temel ahlaki ilkeleri ortaya koymasıyla ilişkilendirilebilir (Çağıl, 1984, s. 78). Yine uluslararası hukuk kurallarının önemli bir kısmı, devletler arasındaki teamüllerden ve bunların bağlayıcılığının ahde vefa ilkesi kapsamında temellendirilmesinden ileri gelmektedir (Kıllıoğlu, 1988, s. 313). Ayrıca, insanın ahlakiliği konusu, insan fitratıyla ilgili olması yönüyle, milliyetin üzerinde tartışılabilecektir. Dolayısıyla, ahlakın evrensel boyutundan bahsedilebilir.

İnsanın benmerkezci bir yaklaşımla doğayı tahrip etmesi ve tüketmesi çevre hukuku bağlamında değerlendirilmesinin yanında ayrıca, objektif anlamda büyük bir ahlaksızlık olarak da değerlendirilebilir.

Hukuk, ahlak ilişkisinde güncel gelişmeler kapsamında çevre hukuku, insanın çevreyi tüketmesi anlayışından çevrenin bir parçası olduğu ve çevreyle tahrip edicilikten uzak, düzeyli bir ilişki kurması gerektiğini kavraması yönüyle de belirtilebilir (Işıktaç, 2000, s. 6). Zira insanın benmerkezci bir yaklaşımla doğayı tahrip etmesi ve tüketmesi çevre hukuku bağlamında değerlendirilmesinin yanında ayrıca, objektif anlamda büyük bir ahlaksızlık olarak da değerlendirilebilir. Çünkü insan çevrenin bir parçasıdır ve çevre üzerinde sınırsız yetkiye sahip değildir.

Görülebileceği üzere ahlak özgürlüklerin sınırlanması konusunda ulusal ve uluslararası hukukta önemli bir yer işgal etmektedir. Bu noktada iki önemli konu belirtilmelidir. Birincisi, ahlakın hukukileşmesi sürecidir. Bu da hukuk normunun ahlaka atıf yapmak suretiyle ahlak kuralının hukuki yaptırımının güvencesine bağlanmasıdır. İkincisi ise ahlakın belirtilen yaptırıma bağlanması yönüyle ilintili olarak özgürlüklerin sınırlanmasında keyfilik riskini içermesidir. Buna göre geniş bir yoruma imkân tanıyan ahlak anlayışının özgürlüklerin sınırlanmasında yasakçı tutumu meşrulaştırma aracı veya belirli bir ahlak anlayışını dayatma aracı olarak kullanılması riskidir. Bu yönüyle, objektif ahlak anlayışının benimsenmesi önemlidir. Objektif ahlak anlayışı benimsenirken de toplumdaki topluma ve zamandan zamana değişebilir olması gözetilerek güncel ve genel ahlak çerçevesinde bir tercih yapılmalıdır. Bu bakımdan, devletin genel ahlak gerekçesiyle özgürlüklere müdahalesi, kamu düzeninin korunması gereğiyle sınırlandırılabilir (Bulut, 2000, s. 34). Çünkü ahlak gerekçesiyle kamu düzeninin bozulabiliyor olması, bunun objektif ahlak düzeyinde bir konu olduğunu, dolayısıyla devletin bu konuda pozitif bir edimi üstlenmesi gerektiğini göstermektedir.

Sonuç

Hukuk ve ahlak birbiriyle çok yakından ilişkilidir. Bu durum hukuk felsefesinin sonu gelmez bir tartışma alanından ibaret değildir. Bu bakımdan, pozitif hukuk ve tabii hukukun açıklamalarının da ilerisinde vardır. Hukuka ve ahlaka araçsal yaklaşım sonrasında bir kanaat ortaya konabilir. Bahsedilen konu aslında, hukukta adalet idesi ve ahlakta iyi idesinin kesişimidir. Buradan ise temel bir sonuca ulaşılabilir: İyi olan adil olandır ve adil olan iyi olandır. Bununla birlikte, adalet ve iyi kavramları göreceli yani subjektif bir içeriğe sahiptir. Bu yönüyle, hukukun ahlaka uygunluğuna ilişkin, yetkili organlarca usulüne göre yürürlüğe sokulmuş yani geçerli ve toplumda etkenliğe sahip bir normun hukuk normu olduğunu bunun ayrıca ahlaka uygunluğunun tespitinin, sonucu belirsiz bir tartışmayı doğuracağından bahsetmek gerekir (Güriz, 1999, s. 20). Fakat bu bahis, hukukun ahlaktan soyut ve bütünüyle ilgisiz olduğu anlamına gelmez. Çünkü ahlak normlarının birçok sefer hukuk kuralı olarak benimsenmiş olduğunu görmekteyiz. Örneğin, eşlerin birbirine karşı sadakat yükümlülüğü, bir hukuk ilkesi olmasının yanında bu yönünü ahlaktan almaktadır (Abadan, 1954, s. 254). Dolayısıyla bu durum, hukukun ortaya çıkışına ilişkin teorilerle yakından ilgilidir.

Hukukun tüm sosyal düzen kurallarını temel alması kaçınılmaz bir durumdur. Çünkü tamamı insan davranışını düzenler ve nihai amaç, sosyal barışın ve düzenin sağlanması suretiyle insanın mutluluğuna ulaşmasıdır. Bu bağlamda, birçok ahlak kuralı aynı zamanda hukuk kuralı olarak kanunlarda düzenlen-

mektedir. Buna karşılık, bundan tüm ahlak kurallarının aynı zamanda hukuk tarafından düzenlendiği sonucu çıkarılmamalıdır. Zira ahlakla hiç ilgisi olmayan hatta kimi durumda ahlakla çelişebilecek hukuk kurallarına rastlamak mümkündür. Fakat hukuk her hâlükârda adaleti sağlama amacını taşımaktadır. Bu şekilde, asgari düzeyde ahlakilik temeli olan hukuk normuna uyulması, yaptırım ögesiyle de desteklenmek suretiyle gerçekleşecektir.

Hukuk ve ahlak sosyal barışı sağlamaya yönelik düzen kuralları ortaya koymaları yönüyle ortaktırlar. Buna karşılık, hukuk normu devlet güvencesini ve devleti temsil etmesi yönleriyle diğer tüm sosyal düzen kurallarından ayrılır. Fakat hukuk ve ahlak ilişkisi bu noktada son bulmaz. Hukukun temeline baktığında, birçok hukuk kuralı aslında ahlakın kanun çerçevesinde devlet tarafından güvence altına alınmasından ibarettir. Tabii, hukuk bunun ötesinde ahlakla doğrudan ilgili olmayan içerikte düzenlemelere de sahiptir. Fakat her hâlükârda hukuka uygun hareket etmek noktasındaki inanç, bunun ahlaki bir yükümlülük olarak görülmesindedir. Dolayısıyla hukuk ve ahlak arasındaki ilişkiyi soyutlamak mümkün değildir. Ayrıca, bireyin hukuka uygun hareket etmesi, yalnızca yaptırım tehdidiyle açıklanamaz. Bireyin, hukukun adaleti sağladığına yönelik inancı, dolayısıyla hukukun ahlakiliği boyutu, hukuka uygun hareket etmesi neticesini doğurmaktadır. Bu bakımdan, kanun koyucunun normun sosyal ahlaki boyutunu, yani adaleti sağlaması boyutunu ihmal etmemesi gerekir. Bu ise normu nasılsa itaat ediliyor anlayışıyla değil; adaleti sağlamak amacıyla ortaya koyup bu suretle itaat edilmesini sağlamak şeklinde gerçekleştirilebilir (Yıldırım, 2015, s. 257).

Hukuk ve ahlak ilişkisinin diğer bir görünümü, ahlak kuralının doğrudan bir kanunda maddeleştirilmeyip, maddenin belirli bir konudaki ahlak kuralına atıf yapmasıdır. Bu durum, aslında pozitif hukuk açısından da ahlakın bütünüyle dışlanamayacağını göstermektedir. Gerçi pozitif hukuk bağlamında da hukuk sadece yazılı hukuktan ibaret değildir, dolayısıyla kanun maddesi bir ahlak kuralına atıf yapıyorsa kanunda yazılı olarak düzenlenmemiş olsa bile aslında bahsedilen ahlak kuralı hukukleşmiştir. Dolayısıyla, pozitif hukuk ile tabii hukukun bu tartışma alanından çıktığında, hukukun ahlaka kayıtsız kalamayacağı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Hukuk ve ahlakın bahsedilen ilişkisine rağmen kimi durumda ahlak kuralıyla hiç ilgisi olmayan bir hukuki düzenlemeye rastlanabilir. Bu açıdan, bütüncül bir yaklaşım yani hukuk ahlaktır anlayışının da temellendirilemeyeceğini belirtmek gerekir. Gerçi bu belirleme daha çok pozitif hukuk kapsamında olmaktadır. Zira tabii hukuk çerçevesinde, ahlakla ilgisi olmayan bir konuyu düzenleyen norm şekli anlamda hukuk olarak nitelenebilir. Tabii hukuka göre ilmi anlamda hukukun ahlakla ilgisinin muhakkak kurulması gerekir (Yıldırım, 2015, s. 250).

Hukukun ahlakla ilgili olmayan bir konuyu düzenlemesinin dışında, kimi durumda düzenleme konusu ahlakla çatışabilir. Acaba bu durumda hukuk normunun geçersizliğinden bahsedilebilir mi? Bu soru pozitif hukuk ile tabii hukuk bağlamında bir tartışmanın başlangıcına işaret eder. Buna göre, tabii hukuka göre hukuk, asgari düzeyde de olsa ahlakla uyumlu olmalıdır. Buna karşılık, pozitif hukuk, hukukun görünüşte ahlakla çatışıyor olsa bile göreceli kavram ve kurumlar üzerinden karmaşa doğması ihtimali sebebiyle, kanunun uygulanmasının adaleti sağlayacağını belirtir. Bu yönüyle, tabii hukukta ahlaki olan kanunun geçerli olduğu ve uygulanacağı önermesinin yerini, pozitif hukukta hukukun uygulanmasının ahlaki olduğu savı almaktadır. Bu bağlamda, pozitif hukukta hukuka uygun davranma iradesi ahlakın hukukiliği şeklinde; tabii hukukta hukukun ahlaki temelini olması ise hukukun ahlakiliği olarak belirtilebilir.

ÖRNEK OLAY

Ahmet klasik otomobil galerisi, Aydın ise son model otomobil plazası sahibi iki arkadaştır. Son zamanlarda Aydın, Ahmet'in tavırlarından rahatsız olmakta ve bu rahatsızlık giderek zarar verme isteğine dönüşmektedir. Ahmet'in 1968 Anadol marka bir klasik araç almak üzere satıcıyla anlaş-tığını duyan Aydın, bu fırsattan istifade ederek hiç ilgisi olmamasına rağmen sırf Ahmet'e zarar vermek için satıcıyla "bir dost" edasıyla gizlice irtibat kurup araç üzerinde yeniden pazarlık yapar. Bunun sonucunda satıcı otomobili Aydın'a satıp devreder. Ahmet ise arabayı alamadığı için çok üzülerek ağır bir hastalığa yakalanır, maddi ve manevi ciddi kayıpları olur.

Bu olaya göre hukuk ve ahlak ilişkisi çerçevesinde Ahmet, Aydın'dan herhangi bir talepte bulunabilir mi?

Değerlendirme: Aydın, elini çabuk tutmuş ve Ahmet'ten önce otomobili satın almıştır. Bu durumda, Ahmet, daha önce anlaş-tığı gerekçesiyle Aydın'dan otomobili isteyemez. Dolayısıyla, Ahmet'in Aydın'a karşı otomobili istemek yönünde bir talebi söz konusu olamaz. Aydın otomobilin maliki olmuştur. Buna karşılık, Aydın'ın sırf Ahmet'i zarara uğratmak amacıyla hareket etmesi ahlaki bir yaklaşım değildir. Türk Borçlar Kanunu'nun 49/2. maddesi "Zarar verici fiili yasaklayan bir hukuk kuralı bulunmasa bile, ahlaka aykırı bir fiille başkasına kasten zarar veren de, bu zararı gidermekle yükümlüdür" hükmünü içermektedir. Buna göre Aydın'ın fiili her ne kadar doğrudan bir hukuk normunu ihlal etmese de ahlakilik bağlamında bir sorun teşkil etmekte ve buna hukuken bir sonuç bağlanmaktadır. Aydın'ın, kasıtlı olarak Ahmet'e zarar vermek amacıyla hareket etmesi ahlaka aykırılık teşkil etmektedir ve bu yönüyle tazminat davasına konu edilebilir.*

* Örnek olayın hazırlanmasında ve çözümünde Yıldırım'ın, (2015, s.179-180) eserinden yararlanılmıştır.

Kaynakça

- Abadan, Y. (1954). *Hukuk felsefesi dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akad, M., Vural Dinçkol, B. ve Bulut, N. (2014). *Genel kamu hukuku*. İstanbul: Der Yayınları.
- Akı, E. İ. (2015). Hukukun iç ahlakı: Lon L. Fuller'ın görüşleri çerçevesinde bir inceleme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64(1), 1-35.
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (2017a). 28.1.1964 tarih ve E:1963/128, K:1964/8, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/a34330a1-f933-4562-9605-66c572f1daa6?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, 11.11.2017.
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (2017b). 1.4.2015 tarih ve E:2014/118, K:2015/35, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/2ac967f2-4742-4d86-9ba8-dd2282da4b6f?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, 11.11.2017.
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (2017c). 26.5.2016 tarih ve E:2015/108, K:2016/46, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/8295ece8-40f9-4c3a-835f-8bf338189759?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, 11.11.2017.
- Bozkurt, E. (2006). *Genel hukuk bilgisi*. Ankara: Asil Yayın.
- Bulut, N. (2000). Hak ve özgürlüklerin sınırlandırılma nedeni olarak genel ahlak. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, IV(1-2), 29-47.
- Çağıl, O. M. (1947). Jheiring'in hukuk nazariyesinin anahatları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13(1), 259-286.
- Çağıl, O. M. (1984). İnsan hakları ve tabii hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 50(1-4), 69-115.
- Farabi. (2017). *İdeal devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gözler, K. (2014). *Hukuka giriş*. (11. Basım). Bursa: Ekin.
- Güriz, A. (1999). *Hukuk felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hart, H. L. A. (1958). Positivism and the separation of law and morals. *Harvard Law Review*, 71(4), 593-629.
- Hart, H. L. A. (2000). *Hukuk, özgürlük ve ahlak*. (Çev. E. Öz). Ankara: Dost.
- Işıқтаç, Y. (2000). Hukuk, etik ilişkisinde yeni gelişmeler. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LVIJL(J-2), 3-14.
- İçel, K. ve Donay, S. (2005). *Karşılaştırmalı ve uygulamalı ceza hukuku*. İstanbul: Beta.
- Kıllıoğlu, İ. (1988). *Ahlak-hukuk ilişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kınalızade Ali Çelebi. (2015). *Ahlak-ı alâ'i*. (3. Basım). İstanbul: Klasik.
- Münif Paşa. (2016). *Hikmet-i hukuk*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Öktem, N. ve Türkbağ, A. Ü. (1999). *Felsefe, sosyoloji, hukuk ve devlet*. İstanbul: Der Yayınları.
- Toroslu, N. ve Toroslu H. (2016). *Ceza hukuku genel kısım*. Ankara: Savaş.
- Türkbağ, A. Ü. (2011). Hart-Dworkin tartışmasının ana hatları. *Anayasa Yargısı*, 28, 71-82.
- Ünsal, A. (2010). Hukukun temeline ilişkin yaklaşımlar. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(18), 5-23.

- Yaman, A. (2016). Fıkıh - ahlak ilişkisi islâm ameli ahlakının ilke ve uygulamaları çerçevesinde bir giriş. *Usûl İslam Araştırmaları*, 9(9), 87-118.
- Yayla, M. (2011). *İslam hukukunda insan hakları ve eşitlik*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Yıldırım, A. (2015). *Türk borçlar hukuku genel hükümler*. (3. Basım). Ankara: Adalet.
- Yıldırım, Ş. (2015). Tabii hukuk teorisi bağlamında hukukun etik karakteri ve etik (meriyeti) geçerliliği. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 73(1), 249-258.
- Yıldız, A. (2015). Uluslararası standartlar açısından Türk Anayasa Mahkemesi'nin din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin kararları. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

- Akı, E. İ. (2015). Hukukun iç ahlakı: Lon L. Fuller'ın görüşleri çerçevesinde bir inceleme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64(1), 1-35
- Bulut, N. (2000). Hak ve özgürlüklerin sınırlandırılma nedeni olarak genel ahlak. *Atatürk Üniversitesi Erzurum Hukuk Fakültesi Dergisi*, IV(1-2), 29-47.
- Çağlı, O. M. (1947). Jheiring'in hukuk nazariyesinin anahatları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13(1), 259-286.
- Çağlı, O. M. (1984). İnsan Hakları ve Tabii Hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 50(1-4), 69-115.
- Kılhoğlu, İ. (1988). *Ahlak-hukuk ilişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kınalızade Ali Çelebi. (2015). *Ahlak-ı alâ'i*. (3. Basım). İstanbul: Klasik.